

M.KAŞĞARİNİN «DİVAN»ININ TƏRCÜMƏLƏRİ**Ramiz ƏSKƏR***

«Divanü lüğət-it-türk» elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Məşhur kitabsevər, bukinist mağazalarının daimi müştərisi Əli Əmiri Əfəndi bir dəfə İstanbulun «Səhhaflar çarşısı»nda yeni bir kitabın sorağını almış, lakin onun çox baha, 30 qızıl lirəyə satıldığını, kitabın əvvəlcə maarif nazirinə təqdim olunduğunu və nazirliyin elmi şurasında ona on qızıl təklif edildiyini eşidəndə kitabı dərhal əldə etmək istəmişdir. Lakin tərslikdən Əli Əmiri Əfəndinin üstündə yalnız on qızıl varmış. Təsadüfən oradan keçən bir tanışından borc götürərək kitabı 33 qızıl lirəyə satın almışdır.

Tezliklə kitabın şöhrəti hər yana yayılmış, Ziya Göyalp onunla maraqlanmışdır. Lakin kitabın itib-batacağı qorxusu ilə Əli Əmiri Əfəndi buna heç cür razılıq verməmişdir. Axırda baş nazir Tələt Paşanın, Ziya Göyalpın və ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi ilə kitabın tərcümə və nəşrini Kilisli Rifətə (Əhməd Rifət bin Əbdülkərim) (1873-1953) etibar etmişdir. Türkiyədə Müəllim Rifət, Kilisli Rifət, soyadı haqqında qanundan sonra isə Rifət Bilgə adı ilə də tanınan alim ərəb və fars dillərindən bir sıra abidələri və lüğətləri türkcəyə çevirmişdir. Bunlar arasında «Əl-qəvanin ül-külliyə li-zəbt ül-lüğət it-türkiyyə» əsəri çox məşhurdur.

Kilisli Rifət 239x165 mm ölçüsündə 319 vərəq üzərində yazılmış 638 səhifədən (175x115 mm ölçülü səhifələrdə maksimum 17 sətir var) ibarət bir cildlik əlyazmanı (elmi ədəbiyyatda buna yazma nüsxə deyilir) 3 cild halında nəşr etmişdir. Dörd təcrübəli mürəttibin aylar boyu gecə-gündüz çalışması nəticəsində 436 səhifə olan I cild və 294 səhifə olan II cild 1915-ci ildə, 333 səhifə olan III cild isə 1917-ci ildə hər biri 300 nüsxə tirajla işıq üzə görmüşdür. Bu nəşr elmi ədəbiyyatda basma nüsxə və ya Kilisli nəşri adlanır. Beləliklə, Əli Əmiri Əfəndinin sayəsində türklüyün şah əsəri olan «Divan» itib-batmaqdan qurtulmuşdur.

Kitab çıxdıqdan sonra Tələt Paşa Əli Əmiri Əfəndiyə çox yüksək maaşlı vəzifə təklif etmiş, lakin o, razı olmamışdır. Onda ona «Zati-ali-nizə kiçik bir mükafat olaraq 300 lirə göndərdim, lütfən, qəbul buyurun» deyərək məktub yazmışdır. Lakin gördüyü işin vüqarı ilə tox olan məğrur osmanlı məmuru pulu qaytararaq onu yoxsul

* Əskərov Ramiz Baxşəli oğlu – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türko-logiya kafedrasının baş müəllimi.

ailələrə «Divanü lüğət-it-türk» sədəqəsi olaraq paylamağı xahiş etmişdir.

1857-ci ildə Diyarbəkirdə anadan olan, uzun illər Osmanlı imperiyasının müxtəlif vilayətlərində dəftərdar və mülkiyyə müfəttişi kimi çalışan və ömrü boyu evlənməyən Əli Əmiri Əfəndi maddi sıxıntılar bahasına 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazması toplamış, axırda onların hamısını Fatihdəki (İstanbul) Millət kitabxanasına bağışlamışdır. «Divanü lüğət-it-türk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alınaraq saxlanır.

23 yanvar 1924-cü ildə İstanbulda vəfat edən vətənpərvər və kitabsevər Əli Əmiri Əfəndinin ölümünə şair Yəhya Kamal hüznü bir şeir həsr etmişdir. Həmin şeirin ilk və son beytləri belədir:

«Möhtac isən füyuzuna əslaf pəndinin,
Diz çök önündə şimdi Əmiri Əfəndinin...
Ya fəxri-kainat, sən iyfa et əcrini
Divani-kibriyada bu Şərq əncüməndinin».

Kilisli nəşrindən sonra «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni nəşrinə və tərcüməsinə ehtiyac duyulduğu üçün 1920-ci illərdə bu işlə bəzi adamlar məşğul olmuş, lakin bir nəticə hasil olmamışdır.

Breslau Universitetinin sami dilləri professoru, ərəb, ibrani, köpt, sanskrit, akkad və türk dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis, 600-dən artıq elmi əsər müəllifi Karl Brokkelmann (1868-1956) 1928-ci ildə «Divanü lüğət-it-türk»dəki sözləri əlifba sırasında düzmüş və iri bir cild halında Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi ilə nəşr etdirmişdir¹. Bundan başqa, o, «Divan» haqqında ona yaxın məqalə yazmış, əsərdəki atalar sözlərini ayrıca kitab halında çapdan buraxmışdır.

Ötən əsrin 30-cu illərində Türkiyədə «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsi çox aktuallaşmışdır. 1932-ci ildə keçirilən I Türk Dili Qurultayında bu barədə xüsusi qərar qəbul edilmiş, mütəxəssislərdən ibarət komissiya qurulmuş və tərcümə işi Kilisli Rifətə tapşırılmışdır. Müxtəlif səbəblər üzündən bu təşəbbüs baş tutmayıncə, Konyalı Atif və TBMM-də Van vilayətini təmsil edən millət vəkili Tevfik bəy bu işlə məşğul olmuşlar. Onların tərcümədə buraxdıqları çoxlu səhv və yanlışlıqlar əsərin nəşrinə imkan verməmişdir. Nəhayət, bu ağır iş məşhur ictimai-siyasi xadim, alim və şərqşünas, Türk Dil Qurumunun banilərindən biri olan professor Bəsim Atalaya (1882-1965) həvalə edilmişdir.

Bəsim Atalay 1939-cu ildə «Divan»ın I cildini (530 səhifə), 1940-cı ildə II cildini (366 səhifə), 1941-ci ildə III cildini (452 səhifə), 1942-ci ildə faksimilesini (320 səhifə), 1943-cü ildə isə indeks cildini (886 səhifə) Türk Dil Qurumunun xətti ilə nəşr

¹ Mitteltürkischer Wörtshatz nach Mahmud al-Kaschgaris Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Budapest-Leipzig, 1928, VI+252 p.

etdirmişdir¹. Onu da demək lazımdır ki, bu, dünyada «Divan»ın ən mükəmməl tərcüməsi hesab olunur. Heç də əbəs deyil ki, əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Bəsim Atalayın tərcüməsi əsas baza və etalon rolunu oynayır.

1957-ci ildə tanınmış dil və mədəniyyət tarixçisi Dəhri Dilçin tərəfindən «Divan»ın ərəb əlifbası ilə indeks cildi nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, 1990-cı ildə Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi «Divanü lüğət-it-türk»ün faksimilesini təkrar çap etmişdir².

30-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi Xalid Səid Xocayevə tapşırılmışdır. 1935-37-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. Aradan keçən dövr ərzində əlyazmanın bəzi səhifələri saralaraq oxunmaz hala düşsə də, tərcümə ümumən keyfiyyətli və səviyyəlidir. Lakin tərcümənin dili müasir dilimizin leksikası ilə tam səsleşmir, bəzi söz və terminlər artıq arxaikləşmiş, o dövrdə dəbdə olan yeni türkçə kəlmələr isə bu gün işlənmir, üstəlik, 30-cu illərdə latın əsaslı Azərbaycan qrafikasında istifadə olunan bəzi hərflər bugünkü əlifbamıza uyumur.

Bəsim Atalayın yazdığına görə, Xalid Səid Xocayevin əsas nöqsanı sözləri klassik xaqaniyyə türkçəsi ilə deyil, müasir Türküstan şivələrinə uyğun şəkildə verməsidir³. Zənnimcə, bu tərcüməni ehya etmək əsəri sıfırdan tərcümə etməkdən daha çətin və ağırdır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə qanlı bolşevik represiyasına tuş gəlmiş və bunu öz həyatı ilə ödəmiş Xalid Səid Xocayevin nəkam ruhu qarşısında sayğı ilə baş əyirik.

«Divanü lüğət-it-türk»ün özbək dilinə tərcüməsini tanınmış alim və mütərcim Salih Mütəllibov həyata keçirmişdir. Özbəkistan SSR Elmlər Akademiyasının A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu və Əbu Reyhan Biruni adına Şərqsünəşliq İnstitutunun birgə təşkil etdikləri redaksiya heyətinin qərarı ilə kitabın I cildi 1960-cı ildə (500 səhifə), II cildi 1961-ci ildə (428 səhifə), III cildi (466 səhifə) 1963-cü ildə, indeks cildi isə 1967-ci ildə (Salih Mütəllibov bu cildi Qəni Əbdürrəh-manovla birlikdə hazırlamışdır) 3 min nüsxə tirajla «Devonu luğotit turk - Turkiy suzlar devoni» adı ilə buraxılmışdır⁴. 1967-ci ildə Salih Mütəllibova sırf bu tərcüməyə, onunla bağlı araşdırmalara, şərhlərə və qeydlərə görə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

¹ Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi (Çeviren: Besim Atalay). I cild, Ankara, 1939; II cild, 1940; III cild, 1941; IV cild (indeks), 1943.

² Divanü Lugat-it-Türk. (Tıpkıbasım). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

³ Bəsim Atalay. Önsöz. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. 1939, I cild, s. XXXI.

⁴ Maxmud Koşğariy. Devonu luğotit turk - Turkiy suzlar devoni. Tarcimon va naşrqə tayerlovçi S.M.Mutallibov. I tom, Toşkent, 1960, 500 bet; II tom, 1961, 428 bet; III tom, 1963, 466 bet; IV tom (indeks), 1967, 543 bet.

«Divanü lüğat-it-türk»ün uyğur dilinə tərcüməsi isə tam bir elmi-filoloji və insani faciə ilə müşayiət olunmuşdur. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində məşhur uyğur şairi Kutluğ Şevki (1876-1937) Türkiyə-Misir-Hindistan səyahətindən dönərkən «Divan»ın Kilisli nəşrini özü ilə Şərqi Türküstana gətirə bilmişdi. O və maarifçi-şair Məhəmməd Əli «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsinə girişmiş, lakin bu işi başa çatdıra bilmədən çinli kommunist cəlladlar tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

1944-cü ildə böyük mübarizə və qurbanlar nəticəsində qurulan Şərqi Türküstan Respublika-sının liderləri «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsi barədə təlimat vermişlər və məşhur alim İsmayıl Damollam bu işi gerçəkləşdirməyə başlamışdır. I cildin tamamlandığı dövrdə Rusiya ilə Çinin birgə intriqaaları nəticəsində respublika süquta uğramış, İsmayıl Damollamın vəfatı ilə tərcümə işi yarımçıq qalmışdır. Lakin bütün bunlar «Divan»la bağlı fəlakətlərin yalnız başlanğıcı idi.

1949-cu ildə Şərqi Türküstan qızıl Çin orduları tərəfindən işğal edildikdən sonra Kaşğarın oyuncaq rejiminin başçısı Seyfulla Seyfullayevin təşəbbüsü və maddi yardımı ilə tanınmış şair və tarixçi Əhməd Ziyai 1952-54-cü illərdə «Divanü lüğat-it-türk»ü tam tərcümə edərək Urumçi ədəbi abidələr muzeyinə təhvil vermişdir. 1957-ci ildə Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu mədəniyyət nazirliyi həmin əlyazmanı Pekində nəşr etməyi qərara almış, hətta bunun üçün lazımı vəsaiti də ayırmışdır. Lakin əlyazma nəinki çap edilməmiş, əksinə, «yerli millətçiliyə qarşı kampaniya» çərçivəsində müsadirə edilərək yandırılmış, Əhməd Ziyai isə bu tərcüməyə görə 20 il ağır həbs cəzasına məhkum olunmuşdur.

«Divanü lüğat-it-türk»ün üçüncü tərcüməsi 1960-63-cü illərdə Çin Elmlər Akademiyasının Sintszyan filialının direktor müavini Uyğur Sayrami tərəfindən həyata keçirilmişdir. Lakin bu tərcümənin əlyazması da eyni aqibətə uğramış, 1966-cı ildə başlayan mənhus «mədəni inqilab» zamanı yandırılmışdır.

Maonun ölümündən sonra Çində «Divanü lüğat-it-türk»ə maraq artmış, uyğur xalqının və ziyalıların təzyiqi nəticəsində Pekin dördüncü tərcüməyə icazə vermişdir. Sintszyan-Uyğur İctimai Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə «Divanü lüğat-it-türk» İbrahim Mütinin məsul redaktorluğu altında Əbdüssalam Abbas, Əbdürrəhim Ötkür, Əbdürrəhim Həbibulla, Əbdürrəşid Kərim Sabit, Əbdülhəmid Yusifi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Məhəmməd Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Məhəmməd Emin və Mirsultan Osmanovdan ibarət 12 nəfərlik komissiya tərəfindən yazma nüsxənin faksimilesi, Kilisli Rifət, Bəsim Atalay və Salih Mütəllibov nəşrləri əsas götürülərək tərcümə olunmuş və 1981-84-cü illərdə Urumçidə 3 cild halında 10 min nüsxə tirajla nəşr edilmişdir¹. Bundan başqa, Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda

¹ Məhmut Kəşkəri. Türki tıllar divanı - Divanü lüğat-it-türk. Urumçi, Şincanq Xəlik nəşriyyiti, I c., 1981; II c., 1982; III c., 1984 (cildlər ərəb əlifbası ilə çap olunmuş, misallar həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə verilmişdir).

«Divan»la bağlı uyğur və Çin alimləri tərəfindən saysız-hesabsız məqalə və elmi əsər yazılmışdır.

«Divanü lüğət-it-türk»ün ingilis dilinə ilk tərcüməsi Sir Gerard Klausonun adı ilə bağlıdır. O, 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi «An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish»¹ (XIII əsrə qədərki türkcənin etimoloji lüğəti) əsərində «Divan»dan da nümunələr vermişdir. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, burada da yanlışlıqlardan qaçmaq mümkün olmamışdır.

Tanınmış ABŞ türkoloqu Robert Dankoffun tərcüməsi isə divanşünaslıqda yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Kolumbiya, Harvard, Arizona universitetlərində türk dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə dərslər deyən alim 1979-cu ildən Çikaqo universitetində türk və islam tədqiqatları üzrə professor vəzifəsini tutur. Onun qələmindən türk ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinə həsr olunmuş on monoqrafiya, 60-dan artıq elmi məqalə və rəy çıxmışdır. Qaraxanilər dövrü ilə xüsusi məşğul olan alim türklüyün iki çox mühüm əsərini, yəni Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasını (1982) və Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərini ingilis dilinə tam şəkildə tərcümə edərək Şinasi Təkinin və Gönül Alpay Təkinin redaktəsi altında 1982-85-ci illərdə üç cild halında nəşr etdirmişdir². O, son tərcüməni həmkarı Ceyms Kelli (Cames Kelly) ilə birlikdə həyata keçirmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk» 1997-98-ci illərdə Əskər Equeubay tərəfindən üç cild halında qazax dilinə tərcümə edilmiş və yüksək poliqrafik səviyyədə 3.000 tirajla nəşr olunmuşdur³. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev nəşrə ön söz yazmış, bu qəbildən olan əsərlərin elmi araşdırmalarda, milli mədəniyyət və şüurun inkişafında oynadığı müstəsna rolunu vurğulamışdır.

2002-ci ildə «Divan» Pekində Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu İctimai Elmlər Akademiyası tərəfindən çin dilində Alimcan Sabitin məsul redaktorluğu altında 3 cild halında 3.000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur⁴. I cildi Xe Cuy, Din İ, Syao Cuni və Lyu Çzintszya, II cildi Syao Cuni və Lyu Çzintszya, III cildi isə Syao Cuni çevirmişdir. Mirsultan Osmanov I cildə, Tahircan Məhəmməd isə II və III cildlərdə ərəb və latın qrafikası ilə verilən mətnə nəzarət etmişlər. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu, poliqrafiya baxımından «Divan»ın nəşrləri arasında ən nəfis nəşrdir. I cildin əvvəlindəki on

¹ G.Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.

² Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Edited and Translation with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with Cames Kelly. Cambridge, part I, 1982 (pp. XI+416); part II, 1984 (pp. III+381); part III, 1985 (pp. 337+microfiche).

³ Maxmüt Kaşkari. Türk sözdüğü (Diwani lüğət-it-türük). Almatı kəlası, XANT basması, I tom, 1997, 592 bet; II tom, 1997, 528 bet; III tom, 1998, 600 bet.

⁴ Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, دیوان لغات الترك Pekin, Millətlər nəşriyyatı, 2002, I cild, 554 s.; II cild, 378 s.; III cild, 442 s. Çin heroqliflərini yazmaq mümkün olmadığı üçün biz bu nəşri şərti olaraq DLT-Çin adlandıracağıq.

bir səhifəlik müqəddimədə əsər, onun müəllifi, Çində baş tutmayan nəşrləri və başqa dillərə tərcümələri haqqında geniş bilgi vermişlər.

2004-cü ildə «Divanü lüğət-it-türk» Hüseyn Düzgünün (Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq) tərcüməsi ilə fars dilində də nəfis şəkildə çapdan çıxmışdır¹. I-II-III cildləri tək bir cildə toplayan mütərcim əsərə yazdığı 2 səhifəlik türkçə və 67 səhifəlik farsca ön sözdə kitabın çox müfəssəl və parlaq təhlilini vermişdir. O burada əsərin yazılma yeri və vaxtı, tədqiqi tarixi, Müəllim Rifət, Konyalı Atif, Karl Brokkelmann, Bəsim Atalay, Dəhri Dilçin, Salih Mütəllibov, Robert Dankoff və Ceyms Kelli nəşrlərindən, uyğurca və qazaxca tərcümələrdən geniş bəhs etmişdir. Hüseyn Düzgün ön sözdə Ural-Altay dillərinin təsnifatı, türk dillərinin tarixi, qədim uyğur yazısı, habelə «Divan»dakı şeir parçaları, atalar sözləri, dastan və rəvayətlər (Alp Ər Tonqa, Şu və s.), tarixi hadisələr və şəxslər barədə söz açmış, əsərin imlasını və quruluşunu təhlil etmişdir. Hüseyn Düzgün də eynən uyğurlar kimi maddələri (baş sözləri) və misalları paralel şəkildə həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə göstərmiş, daha sonra isə «Divan» haqqında müxtəlif dillərdə çıxmış 126 bibliografik nəşri əhatə edən 5 səhifəlik (s.68-72) ədəbiyyat siyahısı vermişdir.

2005-ci ildə İstanbulda «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni bir tərcüməsi işıq üzü görmüşdür². Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsever tərəfindən hazırlanan bu tərcümə tamamilə orijinal və yenidir. İki hissədən ibarət olan kitabda əvvəlcə baş sözlər latın əlifbası ilə tərcüməsiz, nümunəsiz ard-arda sıralanmışdır (s.11-126). Məsələn, həmzə kitabında iki-yeddi hərflili baş sözlər bölmə və bablar üzrə arxa-arxaya düzülüb, qrammatik izahatlar olduğu kimi verilmişdir. Kitabın ikinci hissəsində isə (s.127-720) həmin sözlər tərcümələri, misalları, atalar sözü, şerhləri və qaydalara dair izahatları ilə birlikdə latın əlifbasının ardıcılığına görə adi lüğət kimi tərtib edilmişdir. Bu nəşrin məqsədi «Divan»ı çağdaş türkçədə daha geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək olduğundan orada türkçə sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı da verilməmişdir.

Bir sözlə, «Divanü lüğət-it-türk»ün bu çox rahat və sadə nəşri həm lüğət, həm də indeks kimi qəbul edilə bilər. Onun ən əsas özəlliyi son tərcümə olması etibarilə digər nəşrlərdə gözə çarpan səhvləri təshih etməsi, «Divan»a yeni və cəsarətli bir baxışı əks etdirməsidir.

Bir neçə kəlmə də bu sətirlərin müəllifinin tərcüməyə necə başladığı barədə yazmaq yerinə düşərdi. Mən bu işlə 1986-cı ildən məşğulam. O vaxt «Divan»ın I cildini (Bəsim Atalay nəşrindən) tərcümə etmişdim. Lakin sovet dövründə nəşr işinin çətinliyi, plana salınması və illərlə sürməsi dəyərli oxuculara yaxşı məlum olduğuna görə, bu təşəbbüs yarımçıq qaldı. Daha sonra bir çox

¹ دیوان لغات الترك , تیریز نشر اختر 2004

² Kaşgarlı Mahmut. Divanü Lugati't-Türk. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul, 2005, Kabcacı Yayın-evi, 725 s.

ziyalılar və jurnalistlər kimi mən də ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərə qoşulduğumdan bu işlə məşğul olmağa vaxt tapmadım. Üstəlik, Qarabağ olayları, bir-birini təqib edən dövlət çevrilişi cəhdləri, hiperinflasiya və kağız qıtlığı, maddi vəsaitin yoxluğu üzündən «Divan»ın tərcüməsi və nəşri məsələsi arzu olaraq qaldı və məcburən arxa plana keçdi.

Daha sonra mən məşhur oğuzşünas və qorqudşünas Faruq Sümərin «Oğuzlar» (Bakı, Gənclik, 1992, 432 səhifə) kitabının, böyük şair, mütəfəkkir və siyasi xadim Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» (Bakı, Yazıçı, 1994, 492 səhifə, K.Vəliyevlə birlikdə) poemasının, tanınmış alim Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası» (Bakı, Səda, 2004, I cild, 626 səhifə; təkrar nəşri: Bakı, MBM, 2006) əsərinin və digər əsərlərin tərcüməsi və çapı ilə məşğul olduğumdan «Divanü lüğət-it-türk»ə lazımı diqqət yetirə bilmədim. Paralel olaraq Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması ilə bağlı xüsusi tədqiqat işi aparmağım («Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səhifə) mənə həmin dövrün dilini daha yaxşı mənimsəmək imkanı verdi. Bu arada «Divan»ın I cildinin əlyazmasını yenidən gözdən keçirdim, təshih etdim, digər cildlər üzərində işi davam etdirərək tərcüməni tamamladım və Salih Mütəllibovun öz-bəkə nəşri ilə, Urumçidə həyata keçirilmiş uyğurca, Pekində buraxılmış çincə nəşrləri ilə və Hüseyn Düzgünün farsca tərcüməsi ilə tutuşdurdum.

Tərcümə və nəşr prosesində ortaya çıxan əsas çətinlik sözlərin və nümunələrin ərəb əlifbası ilə orijinal türkcə yazılışını verməklə bağlı idi. Yazılış zamanı səhv buraxmamaq üçün bunu başqa dillərdəki nəşrlərdən skanner yolu ilə götürmək çox uzun və yorucu iş olduğundan əsərin hər hansı bir dildəki elektron variantı lazım idi. Robert Dankoff ilə yazışmalarımız zamanı məlum oldu ki, o da vaxtilə bu problemlə qarşılaşmış, axırda «Divanü lüğət-it-türk»ün mətnindəki sözlərin orijinalını ərəb əlifbası ilə verməmişdir. İngiliscə nəşrini əldə etdikdən sonra amerikan aliminin başqa bir yol izlədiyini gördük. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Bizdə və digər nəşrlərdə «Ö l ü t» maddəsi bu şəkildədir:

الت Ö l ü t: bir-birini öldürmə. Öldürənə, qatilə «التجى ölütçi» deyilir.

Həmin maddəni Robert Dankoff aşağıdakı kimi vermişdir:

‘ULUT’ ölüt “Killing” (qital). Hence “a killer” (qatil) is called: ‘ULUTCY’ ölütçi.

Biz də amerikan alimi kimi hərəkət edərək mətni ancaq latın əlifbası ilə vermək istədik, lakin bu zaman lüğətin elmi dəyərinin aşağı düşəcəyi, orijinal mətn olmadan sözlərin oxunuşu və yazılışı ilə bağlı şübhələr yaranacağı endişəsi ilə bu fikirdən tamamilə vaz keçdik. Bütün misalları olmasa da, yalnız baş sözləri (maddələri) ərəb əlifbası ilə vermək barədə təklif çıxış yolu kimi görünərsə də, ürəyimizcə olmadı. Çünki bu zaman mətnşünasları təxminən min il əvvəlki türkcə yazı və imla qaydalarını öyrənmək və araşdırmaq imkanından məhrum etmiş olardıq.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, «Divan»ın çincə tərcüməsində eynən türkçə, özbəkçə, uйğurca və farsca tərcümələrdə olduğu kimi sözlərin ərəb qrafikası ilə orijinal yazılışı, latın əlifbası ilə transkripsiyası verilmişdir. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Məsələn, «A r p a l a d ı» maddəsi ingiliscə nəşri istisna olmaqla bütün nəşrlərdə təxminən bu şəkildədir:

أربالادی A r p a l a d ı: arpa verdi, «أل اتن أربالادی ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi», (أربالاماق – أربالار arpalalar-arpalamak).

Çin dilində isə həmin maddə aşağıdakı kimidir:

أربالادی arpaladı: أل اتن أربالادی ol atın arpaladı 他

给自己的马喂了大麦 (أربالار-أربالاماق arpalalar—arpalamak) 。

Çincə tərcüməni əldə etdikdən sonra nəyin bahasına olursa olsun, türkçə sözləri ərəb qrafikası ilə yazmağa qərar verdik. Çünki təxminən on dörd əsr bu əlifbadan istifadə etmiş bir toplum olaraq bu işdə acizlik göstərmək bizə ağır gəlirdi. Bunu öz qüvvəmizlə görmək məcburiyyətində idik – ya misalları əllə yazmalı, ya da kompüterlə yığmalı idik. Uzun müddət bu işi yerinə yetirəcək adam tapmaq mümkün olmadı. Nəhayət, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin magistraturasında təhsil alan təbrizli tələbəm Neda Nəcəfi Amandi bu ağır, çətin və şərəfli missiyanı öz üzərinə götürdü və «Divanü lüğət-it-türk»də ərəb əlifbası ilə olan bütün mətni, söz və hərfləri (hərəkələri də qoymaq şərtilə) kompüterdə, özü də təmənnəsiz yığdı. Mən Nədanın bu nəcib hərəkətini Azərbaycan filologiya elmi qarşısında böyük xidmət hesab edirəm.

Artıq «Divanü lüğət-it-türk»ün ana dilimizə tərcüməsi tam hazırdır və bu il nəşr edilməsi nəzərdə tutulur. Nəşrin elmi redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor T.İ.Насиєv, rəyçisi AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor N.Q.Cəfərovdur.

ПЕРЕВОДЫ «ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ-ТЮРК» НА ДРУГИЕ ЯЗЫКИ

РАМИЗ АСКЕР

РЕЗЮМЕ

Словарь гениального лингвиста Махмуда Кашгари, написанный в 1072-74 гг., долгое время оставался неизвестным. Лишь в 1914 г. он случайно был обнаружен книголюбом и коллекционером редких книг Али Амири эфенди. Рукопись словаря была издана в 1914-17 гг. известным переводчиком Рифатом Бильге. В дальнейшем словарь был переведен проф. Бесимом Аталаем на турецкий язык (1939-43 гг.). Перевод «Дивану лугат-ит-тюрк» на узбекский язык был осуществлен Салихом Муталлибовым и был издан в 1960-67 гг. Словарь так же был переведен в разное время английский, уйгурский, персидский и китайский языки.

